

Проект «Україна»

ПОВСТАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 1630 РОКУ

Документи і матеріали

Уклав Тарас Ковалець

Харків
«ФОЛІО»
2017

ДЖЕРЕЛА (в перекладі українською мовою)

Актові записи, кореспонденція, свідчення інформаторів

№ 1

**Лист київського воєводи Стефана Хмелецького
до підканцлера коронного
Томаша Замойського (фрагмент).
Із Балабанівки^[1], 10 липня 1629 р.**

[...] Козаки з усіх міст, де тільки мешкають, на ті мої листи зголошуються прибувати на послуги ЙКМ, бути в порядку, в послухові і повинності, на них покладені, виконувати. Про таку їх охоту зволь, ВМ ММП, ЙКМ повідомити, оскільки маю надію у П. Богу, що їх добре на послугу ЙКМ використаю *[...]*.

*Джерело^[2]: AGAD, AZ, rkps 720, s. 65—67
Оригінал, засвідчений підписом
С. Хмелецького, із залишками печатки.*

-
- 1 Балабанівка — тогочасне село, особистий маєток Стефана Хмелецького, нині село Оратівського району Вінницької області.
  - 2 Заувага «Джерело» вказує на джерело запозичення тексту вміщеного у збірнику документа.

№ 2

Лист С. Хмелецького до Т. Замойського.
Із обозу під Степанівкою^[3], 4 вересня 1629 р.

ЯВ, мені ВМП, п. підканцлере коронний,
п. добродію мій милостивий [!]

[Після] вислання позавчорашнього дня п. Тшинського^[4] до ЙКМ у військових справах, повідомивши через якого про все, я і те повідомив, що немала частина орди Махмутовським шляхом^[5] по Задніпров'ї до Московщини повернула, однак же я отримав достовірне повідомлення, що буджацьким татарам^[6] наказано перейти на цей бік Дністра і з кримською ордою об'єднатися в певному місці у полі. Тож, маючи багато прикладів, що для поган^[7] не є чимось новим роздвоюватись, я вислав до них у поле чату^[8], очікуючи на них з військом у готовності, і з ЙМП руським воєводою, тримаючи зв'язок також із запорозькими козаками, котрі, за наказом ЙКМ, взяли собі за старшого Грицька Чорного й охоче зголошуються до послуг ЙКМ і РП, однак такого їм, як я писав через п. Тшинського, треба гальма [!] для подальшого налагодження і приборкання від сваволі.

При цьому мої покірні служби якнайпильніше віддаю до ласки ВМ ММП і добродія.

В обозі під Степанівкою дня 4 вересня [року] 1629.

-
- 3 Степанівка — тогочасне село на Поділлі. Вірогідно, зараз село Білогірського району Хмельницької області.
  - 4 Тшинський (Trzuński) — невстановлена особа. Можливо, представник роду Тшинських із Любельського воєводства.
  - 5 Вірогідно, йдеться про Бахмутівський шлях, тобто шлях через Бахмутську заставу (неподалік сучасного с. Ямпіль Краснолиманського району Донецького області).
  - 6 Буджацька орда (Малий Ногай) — татарська орда, що кочувала у степах між гирлами Дністра і Дунаю, васально залежна від Кримського ханства.
  - 7 Тут і далі під поняттям «погани» маються на увазі татари. Загалом це поняття стосувалося мусульман взагалі.
  - 8 Чата — кінний загін із розвідувально-диверсійними функціями.

[P. S.]

Люди ЙМП підчасого коронного прийшли там до мене до війська та інших ще сподіваюся від інших ІМ, котрі охоче до послуг ЙКМ зголошуються.

ВМ ММП і добродія
покірний слуга Стефан Хмелецький,
хорунжий Брацлавського воєводства.

Джерело: AGAD, AZ, rkps 720, s. 71.

Оригінал, засвідчений підписом

С. Хмелецького, із залишками печатки.

№ 3

**Лист [працівника королівської канцелярії
Піотра Белецького?]^[9] до невідомого
[великого маршалка литовського
Яна-Станіслава Сапеги?]^[10] (фрагмент).
[Із Варшави?], 11 вересня 1629 р.**

[...] Заворушення у Волощині продовжуються, війська турецькі і татарські, привівши Радула^[11] на волоський

9 Таке ім'я цієї особи після тривалих пошуків вдалося встановити завдяки рідкісній згадці у листі від 26 липня 1632 р. до великого маршалка литовського Яна-Станіслава Сапеги, адресантом якого був «*Piort Bielecki*» (BCz, rkps 2086, s. 231v).

Збереглися також інші уривки кореспонденції між цими особами, зокрема листи від 11, 13 і 14 вересня 1629 р. з познчкою «*Listy pana Bieleckiego z Warszawy*» (BCz, rkps 361, s. 396, 399), а також 11 листів, написаних упродовж червня—грудня 1632 р. (BCz, rkps 2086, s. 83, 111, 165, 187, 231, 237, 245, 253, 271, 291, 301). Польський історик та археограф Юзеф Коженювський (Józef Korzeniowski) серед рукописів нині неіснуючої Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі виявив цілу справу з листуванням «*T. Bieleckiego*» (вірогідно, дослідникові не вдалося правильно прочитати ініціал) із Я.-С. Сапегою у 1621—1631 рр. (Korzeniowski J., *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891—1892 i 1907 r.*, Kraków 1910, s. 242). Припускаємо, що в усіх випадках йдеться про одну й ту ж особу.

10 На таке припущення наводить той факт, що всі відомі листи П. Белецького адресовані саме цьому представникові роду Сапег. Ян-Станіслав Сапега (білор. Ян Станіслаў Сапега, лит. Jonas Stanislovas Sapiega, пол. Jan Stanisław Sapieha) — державний діяч Великого князівства Литовського, із 1621 р. маршалок великий литовський, староста слонімський.

11 Насправді йдеться про прихід до влади не Раду Міхні (рум. Radu Mihnea), а його сина Александру V Коконула (рум. Alexandru Coconul),

престол, там на лежах стоять, а попередній господар^[12] у Хотині мешкає, збираючи до себе козаків, до КИМ за допомогою послав, а що йому відписано, посилаю [...].

Джерело: BCz, rkps 361, s. 396.

Копія. Заголовок: «Z Warszawy 11 septembris 1629».

№ 4

Лист С. Хмелецького до Т. Замойського. Із обозу під Степанівкою, 11 вересня 1629 р.

Найсніший милостивий королю,
п., п. мій милостивий [!]

Про всі справи земель ваших королівських, ПММ українних доносячи до відома ВКМ, повідомляю про те, що Девлет-Ґерай^[13], султан-калга^[14], і Кантемир-бей^[15] підійшли з немалим військом до земель ВКМ, котрих з години на годину виглядаю. Мав я також і послів від Війська ВКМ Запорозького, котрі з місць своїх^[16] через часті мої повідомлення до послуг ВКМ проти ворога рушили, до яких я вислав п. Анджея Ранаховського^[17],

котрий став господарем Молдавського князівства у червні 1629 р. і правив до квітня 1630 р.

- 12 Йдеться про Мірона Барновського-Могилу (рум. Miron Barnovschi Movilă), котрий у 1629 р. був усунутий тому, що відмовився сплатити данину великому візиреві Блискучої Порти 20 000 монет і був запідозрений у симпатіях до Речі Посполитої (більше про це див.: Milewski D., *Mołdawia między Polską a Turcją. Hospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626—1629)*, Oświęcim 2014, s. 245—255).
- 13 Девлет-Ґерай (крим. Devlet Geray) — політичний діяч із династії Ґераїв, султан-калга кримського хана Джанібек-Ґерая.
- 14 Калга-султан (крим. qalğa-sultan) — друга посада в ієрархії Кримського ханства. Калга займався різноманітними питаннями, пов'язаними з військом і державним управлінням, та був спадкоємцем хана у випадку його несподіваної смерті.
- 15 Кантемир (інакше: Кантимір, Кантімер, Кантімур; крим. Kantemir vel Kamtimur; означає: «хан» + «залізо») — татарський мурза з роду Мансур, вождь Буджацької орди, за свою відвагу і жорстокість дістав прізвисько «Кривавий Меч».
- 16 Мається на увазі: із Запорозжя.
- 17 Анджей Ранаховський (Andrzej Ranachowski) — ротмістр кварцяного війська, учасник походу проти татар восени 1629 р.. У березні 1630 р. українна шляхта скаржилася на цього ротмістра за наїзд на с. Городисько на Київщині та постій у Києві в листопаді 1629 р., під час якого міщанам було завдано чималих збитків (*Житомирская*

ротмістра^[18] ВКМ, і п. Миколая Кисіля^[19], товариша з моєї хоругви^[20], щоб, за вказівками ВКМ їх упорядкували і п. Григорія Савича Чорного, за старшого^[21] їм від ВКМ поданого, до кінця затвердили і до злуки у певному місці з військом ВКМ кварцяним проти ворога на час, на день і на годину приготували; як тільки той ворог покажеться на кордоні земель ВКМ, я прибуду [?] з військом до нього, П. Бога просячи, щоб поблагословив щастям ВКМ ПММ довгого панування, щасливі дні ВКМ продовжував.

Вірність при цьому послуг і підданства мого під ноги маєстату ВКМ ПММ якнайпильніше віддаю.

Даний з обозу під Степанівкою
[дня] 11 вересня року 1629.

Найяснішої величності ВКМ ПММ
найнижчий підданий Стефан Хмелецький,
хорунжий^[22] Брацлавського воєводства.

Джерело: AGAD, AZ, rkps 3112, s. 296—297.

*Оригінал, засвідчений підписом
С. Хмелецького із залишками печатки.*

№ 5

Лист [С. Хмелецького]^[23]

до воєводи руського Станіслава Любомірського (фрагмент).
Із обозу під Степанівкою, 12 вересня 1629 р.

ЯВ МП, п. воєводо руський.

гродская записовая и поточная книга 1630 г., [в:] Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14, Киев 1872, с. 11).

- 18 Ротмістр — керівник роти піхоти або хоругви кінноти у війську Речі Посполитої.
- 19 Миколай Кисіль (Mikołaj Kisiel) — молодший брат відомого українського магната Адама Кисіля, учасник польсько-шведської війни 1626—1629 рр.
- 20 Хоругва — підрозділ кінноти війська Речі Посполитої, який налічував від 50 до 150 вояків.
- 21 Мається на увазі посаду старшого (керівника) реєстру Війська Запорозького.
- 22 Хорунжий воєводства — урядник із символічною функцією опікування прапором воєводства.
- 23 На це вказують інші його листи з обозу під Степанівкою (AZ, rkps 720, s. 71; AZ, rkps 3112, s. 295—296). Наведений лист був, вірогідно,

Посилаю ВМ ММП помову^[24], відомості про ворога. У мене самого були послы від запорозьких козаків, котрі стали на Чорному шляху^[25]. А щодо їх старшого, котрого з-поміж 8 кандидатів ЙКМ зволив обрати на послуги свої і РП, видно, що так П. Бог хотів, я його ще ні за що не маю хвалити, а його зичливість і вірність пізнаю на послугі ЙМ ПММ, чого від нього, як від людини шляхетної точно сподіваюся і хоч тепер раніше <приватно заробив, кому неохота, помічені [?] ті речі і, станеться це кожному, і розумію його, і ВМ ММП обачно донесено>^[26] [...].

Джерело: AGAD, AZ, rkps 716, s. 71—72

Копія. Заголовок: «Kopia listu do JMP wojewody ruskiego JMP podkanclerzemu postana».

№ 6

Лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (фрагменти). Із Варшави, 29 жовтня 1629 р.

[...] На окремій картці ми наказали скласти перелік рот, як гусарських^[27], так і козацьких^[28], які ВЛ маєш на службі залишити, однак так, щоб ВЛ пильнував, щоб не перевищити ту чисельність і вистачило грошей, бо ж і в Україні мусять бути залишені [на службі] деякі роти [...]. Бажаємо, щоб шляхетний Шьляндковський^[29] зі своєю ротою у Вармінському біскупстві^[30], якщо б її там було треба,

пересланий Т. Замойському, як указано в його повній назві.

24 Помова (pomowa) — звіт розвідки.

25 Чорний шлях — татарський шлях в українські землі, який проходив від Перекопу на північ через степи до р. Буг і Чорного лісу, де розгалужувався на кілька інших шляхів.

26 Не до кінця зрозумілий фрагмент.

27 Гусари — елітна важка кіннота Речі Посполитої.

28 Козаки (панцерні) — середньоозброєна кіннота Речі Посполитої.

29 Анджей Шьляндковський або Шьльондковський (Andrzej Śladkowski vel Śladkowski) — ротмістр козацької хоругви коронного війська (Paradowski M., *Studia i materiały do historii wojen ze Szwecją 1600—1635*, Oświęcim 2013, s. 141, 155, 176, 199).

30 Вармінське біскупство (інакше — князівство) — теократична держава у складі Речі Посполитої, на той час очолювана сином короля Зигмунта III кардиналом Яном-Ольбрехтом Вазою (Jan Olbrycht Waza).

залишився, оскільки раніше ним тамтешні мешканці були задоволені. Іншими справами, а саме щодо старшого над тими сторожами, розпоряджайся, ВЛ, за своїм баченням і за самою потребою, кошти якнайбільше зберігаючи у такі важкі для РП часи, якому також полегшуючи [справу], до- сить, розуміємо, 600 драгунів^[31] в Україні зтягнути [...]. Тим часом, ВЛ, військом розпорядися і так залишай [на службі], щоб спокійно, без ніяких бунтів чекало на платню [...].

Гусари мають на службі залишитися

хоругва ЙМП гетьмана	кіннотників	227
п. воєводи брацлавського	кіннотників	100
п. кам'янецького ^[32]	кіннотників	100
п. галицького ^[33]	кіннотників	100
п. писаря польного	кіннотників	100
п. старости калуського	кіннотників	150
п. старости брацлавського	кіннотників	100
п. підканцлера коронного	кіннотників	150

Із ротою принца ЙМ чекати на подальше рішення ЙКМ.

Козаки

п. стражник ^[34]	кіннотників	100
п. староста скальський	кіннотників	100
п. староста жидачівський	кіннотників	100
п. Лащ ^[35]	кіннотників	100
п. Цетнер ^[36]	кіннотників	100

31 Драгуни — підрозділи війська Речі Посполитої, озброєні вогнепальною та холодною зброєю, що пересувалися на конях, однак вели бій у пішому строю.

32 Мається на увазі каштеляна кам'янецького. Цей уряд тоді займав Станіслав Потоцький.

33 Мається на увазі каштеляна галицького. Цей уряд тоді займав Марчін Казановський.

34 Вірогідно, йдеться про коронного стражника — на той час цю посаду займав Ян Гошльський (Jan Goślicki) (*Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku: spisy*, red. A. Gašiorowski, Kórnik 1992, s. 154). У 1619 р. цей діяч очолював козацьку хоругву коронного війська зі 100 кіннотників (ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 5998, арк. 805зв).

35 Самуель Лащ-Тучапський (Samuel Łaszcz Tuczapski) — відомий тогочасний злочинець, ротмістр коронного війська, вірогідно, на час також стражник коронний

36 Александер Цетнер (Aleksander Cetner) у 1626 р. був керівником козацької хоругви зі 150 кіннотників (*Wojsko kwarciane na polu w roku 1626*, ВСз, гкрп 118, s. 327), взяв участь у війні «за гирло Вісли». У березні 1630 р. князь Кароль Корецький скаржився на цього ротмістра